

Emlékezeti torzítások és narratív igazság a pszichoanalízisben*

„A vitathatatlan dolgok keskeny mezsgyéje mögött (az nem kétséges, hogy Napóleon elvesztette a waterlooi csatát) végtelen tér terül el, a hozzávetőleges, a kitalált, az eltorzított, az egyszerűsített, az eltúlzott, a félreértett tere, a nem igaz dolgok végtelen tengere [...]” (Milan Kundera: *A függöny*)

I. EMLÉKEK ELFOJTÁSA KONTRA EMLÉKEK ELKERÜLÉSE

„Még nincs bebizonyítva, hogy van felejtés: egyedül azt tudjuk, hogy nem áll hatalmunkban a felidézés. Hatalmunk e hézagát átmenetileg a »felejtés« szóval töltjük be: mintha egy plusz képességgel rendelkeznenk” – mondja Nietzsche (Nietzsche 1923. 126). Miért nem áll azonban hatalmunkban a felidézés? Freud válasza az, hogy a traumatikus vagy kellemetlen emlékeket kiszorítjuk a tudatunkból, elfojtjuk őket. Filozófiai értelemben azonban az elfojtást nem könnyű értelmezni. „[Azt] a rejtélyt kell ugyanis megmagyarázni, hogy miként rejtem el magam előtt azt az igazságot, melyet ismernem kell ahhoz, hogy hazudhasak vele kapcsolatban” – körvonalazza a problémát Sartre Freud-kritikája kapcsán Schwendtner. „Elferdíttem a számomra jól ismert igazságot” (Schwendtner 2012. 1).

A filozófus hajlamos „minden vagy semmi” alapon kezelni a kérdést: egy dologra vagy emlékezem, vagy nem, vagy fel tudom idézni, vagy sem. A szelektív felidézés és felejtés azonban megmagyarázható kognitív módon is, a freudi elfojtás fogalma nélkül. Egy múltbeli esemény emlékét részleges módon is felidézhetjük, mintegy alacsonyabb szinten feldolgozva. Alacsony szintű, nem-szemantikai feldolgozásról van szó például akkor, ha egy személynek időnyomás alatt kell minden „a” betűt áthúznia egy szövegben. Ilyenkor előállhat az a jelenség, hogy a szöveg jelentését nem érti meg az illető. Hasonlóan beszélhetünk egy emlék *részleges vagy alacsony szintű* felidezéséről is. Az alacsony szintű, nem-sze-

* A tanulmány a K-112542 OTKA kutatási projekt támogatásával készült.

mantikai felidézést az teszi lehetővé, hogy minden múltbeli esemény emlékéhez számtalan felidézési kulcs kapcsolódik. Ezek egy része azt jelzi, hogy egy kellemetlen emlékről van szó. Az ilyen emléket elkerüljük, csak vonakodva idézzük fel, emiatt egyre ritkábban szőjük bele abba a szüntelenül szerveződő dinamikus hálózatba, ami az emlékezetünk. Ahogyan Husserl mondja, „[a]ktuális visszaemlékezések és visszaemlékezések iteratív szintézise révén nyerem [...] múltamat és napomat, mint az éber periódus egységét” (Hua XXXIX, 587. Id. Torma 2013. 256). Ha egy emlék nem részese a visszaemlékezések iteratív szintézisének, akkor az elmerül a többi emlék tengerében. „Elfelejtjük”, mondjuk pozitív modalitással, mintha egy aktív tevékenységet gyakorolnánk, holott csupán nem idézzük fel. Hasonló ez ahhoz, ahogyan egy használati tárgyat sem kell még külön elveszítenünk a lakásban ahhoz, hogy ne találjuk meg, elég, ha néhány hétig vagy hónapig nem vesszük a kezünkbe.

A terápiás gyakorlat szempontjából ugyanakkor közömbös, hogy a beteg az elfojtás mechanizmusa miatt nem engedi be a számára kellemetlen emlékeket és problémákat a tudatába, vagy egyszerűen azért nem gondol rájuk, mert kellemetlenek, nyomasztják, szorong tőlük, stb. Számos dologgal nem szívesen foglalkozunk, még akkor sem, ha ebből hosszabb távon komoly kárunk származik. Az analitikus terápia képes rávenni az analizáltat arra, hogy olyan dolgokat is a tudatába idézzon, amelyeket a terápia nélkül nagy ívben elkerülne. Könnyen lehet tehát, hogy a freudi értelemben vett elfojtás mint olyan nem létezik, vagy ha létezik is, jóval kisebb jelentősége van annál, mint amit Freud feltételezett, a kellemetlen emlékek, gondolatok elkerülésére való hajlamunk azonban nagyon is létezik. A terápia hatékonysága pedig abban rejlik, hogy rendezzük a viszonyunkat ezekkel a nemszeretem, olykor fájdalmas tudattartalmakkal, bölcsen, higgadtan, lehetőségeink és korlátaink figyelembe vételével.

II. A CSÁBÍTÁSI ELMÉLET FREUDNÁL ÉS FERENCZINÉL

A múltról szóló narratív konstrukció, amely az analitikus terápiában megszületik, kulcsfontosságú a terápiás és önreflexiós folyamatban. Van-e esélye hamis emlékek megjelenésének az analitikus dívány-helyzetben?

Az 1890-es évek derekán Freud néhány évig úgy gondolta, hogy a neurózist elsősorban gyermekkorban elszenvedett szexuális traumák elfojtott emlékei okozzák.¹ 1897 elején ezt írja barátjának, Wilhelm Fliessnek: „saját apám is azok közé a perverzcek közé tartozott”, akik gyermekeiket a legdurvább módon sze-

¹ „1893 májusától, amikor első ízben említette Fliessnek, egészen 1897 szeptemberéig, amikor [Freud] beismerte tévedését, azt a nézetet vallotta, hogy a hisztéria döntő oka az ártatlan gyermek valamely felnőtt, többnyire az apa részéről történt elcsábítása; az analitikus anyag bizonyossága megcáfolhatatlannak tűnt”, írja Jones, Freud közvetlen munkatársa, egyben legismertebb életrajzírója (Jones 1983. 276).

xuálisan abúzálták, „ő a felelős öcsém [...] és több húgom hisztériájáért” (Freud 1954. 215). Fél évvel később azonban Freud szakít a csábítási elmélettel, és kialakítja új, immáron végleges elgondolását. „Nem hiszek többé *neuroticámnak* [értsd: nőbetegemnek] – írja Fliessnek –, az elcsábításokról szóló beszámolók – *fantáziák*” (Freud 1954. 215). A csábítási elmélet elvetésével Freud áthelyezi a pszichoanalízis fókuszát a tárgyi valóságból a „belső valóságba”, azaz a képzelet világába: „Ha a hisztériások tüneteiket kitalált traumákra vezetik vissza, akkor éppen azzal az új ténnyel kell számolnunk, hogy ők ilyen jeleneteket fantáziálnak” (Freud 1990/1914. 96–97). Innentől kezdődően Freud úgy gondolja, hogy a páciensek beszámolói a gyerekkorban elszenvedett szexuális abúzusokról nem emlékek, hanem konfabulált álemlékek. Ezek az álemlékek nem fájdalmas szexuális visszaélések lenyomatai, hanem vágyteli fantáziák emléknymoi.

Azonban a csábítási elmélet sorsa ezzel még korántsem jut nyugvópontra. Freud legközelebbi munkatársa, Ferenczi Sándor élete utolsó éveiben, Freud számára meglepő módon úgy dönt, hogy bizonyos szempontból visszaállítja eredeti jogaiba a mestere által három évtizeddel korábban elvetett csábítási elméletet.² Ferenczi az 1932-ben írt *Klinikai napló*-ban homályosan utal „bizonyos tapasztalatokra”, amelyek Freudot „először minden bizonnal megrázták, majd kijózanították” (Ferenczi 1932/1996. 111). Az ugyanebben az évben Wiesbadenben tartott pszichoanalitikus kongresszuson pedig kijelenti:

[M]ég tekintélyes, puritán szellemtől áthatott családok gyermekei is gyakrabban esnek megerőszakolás áldozatául, mint ahogy eddig gondoltuk. [...] Napirenden vannak olyan kislányok tényleges megerőszakolásai, akik még alig nőttek ki a csecsemőkorból, hasonlóan [gyakoriak – Sz. Cs.] a szexuális cselekmények felnőtt nők és kislányok között, valamint homoszexuális jellegű erőszakos közösetek is. (Ferenczi 1971. 219–220.)

² Ferenczi szerepe ugyanakkor a pszichoanalízis történetében ennél jóval fontosabb és pozitívabb. Ferenczi a 20-as évek második felében Freuddal szemben egyre inkább a „lábadó fiú” szerepét játszotta, aki technikai újításával zseniális módon anticipálta a nyugati társadalom mikro-intézményi hatalmi viszonyainak a hatvanas évektől felgyorsuló átalakulását. Ez az oka annak, hogy halála után szinte kultikus alakja lett a pszichoanalízis belső ellenzékének, a New York-i William Alanson White Institute-ban tömörülő, a történelmi-kulturális tényezők szerepét hangsúlyozó neofreudistáknak, akik között olyan jelentős teoretikusok találhatók, mint Erich Fromm, a briliáns Karen Horney, a Ferenczi által analizált Clara Thompson, vagy a pszichoanalízistől később eltávolodó, saját elméleti rendszert felépítő originális amerikai pszichiáter, Harry Stuck Sullivan. Ahogyan Erős (2004. 55) megjegyzi, a neofreudista teoretikusok, „az interszónális-kulturális iskola hívei sohasem tagadták meg Ferenczit, mindig is tudatában voltak elméleti és technikai elgondolásai jelentőségének”. Ferenczi az első között mutat rá arra is, hogy a pszichoanalízist „reakciós” módon is fel lehet használni, úgy, hogy a represszív társadalomba engedelmesen beilleszkedő egyéneket állítsanak elő általa: Freud „gyógyítási módszerét, csakúgy, mint elméletét, egyre jobban befolyásolja érdeklődése a rend, a karakter, a rossz felettes-énnek jobbal való helyettesítése iránt; a freudi pszichoanalízis pedagógiává válik”, írja Ferenczi a *Napló*-ban (Ferenczi 1996. 111).

A nyolcvanas évek közepén kisebbfajta Ferenczi-rencheszánsz megy végbe a világban. Ennek lényeges kiváltó okai egyrészt az 1985-ben publikált *Klinikai napló 1932*, másrészt Jeffrey M. Masson könyve volt. Az *Assault on Truth (Támadás az igazság ellen)* 1984-ben jelenik meg. Forrásokban gazdag, ám szenzációhajhász műről van szó, amelyben Masson, jelentős részben Ferenczire támaszkodva, azal vádolja Freudot, hogy a társadalmi botránytól félve vetette el a csábítási elméletet. Semmilyen nyoma sincsen azonban a Fliesszel folytatott levelezésben vagy másutt, hogy Freud visszariadt volna a traumás magyarázattól. Elméleti fejlődése autochton módon jutott el a csábítási elmélet elvetéséig. Freud az 1890-es években többször is nekirugaszkodik, hogy empirikus alapokon nyugvó lélektant vázoljon fel. A csábítási elmélet ezeknek a kísérleteknek volt az utolsó állomása (Szummer 1993). Freud eredetileg Jean-Martin Charcot-tól, a korabeli európai pszichiátria vezéralakjától veszi át a feltételezést: a neurózisokat elfojtott traumatikus élmények alapján lehet megmagyarázni (Freud 1953–1956. 17). 1895 őszén illeszti hozzá ehhez saját hipotézisét, miszerint szexuális abúzusok traumáiról van szó. 1897. szeptember 21-én kelt, Fliesshez írott levelében Freud elveti a csábítási elméletet. Ez pedig megnyitja az utat az Ödipusz-komplexus teóriájának kidolgozása felé, noha a kifejezés csupán 1910-ben jelenik meg Freudnál (Freud 1910). 1897. október 25-én már ezt írja Fliessnek: „Oidipusz király magával ragadó ereje érthető lesz [...], a görög mítosz egy olyan belső kényszerre világít rá, amelyet mindenki elismer, mert létezésének nyomait már észlelte saját magában” (Freud 1887–1902. 238 – id. Laplanche–Pontalis 1994. 336). A következő másfél évtized során Freud fokozatosan kidolgozza a gyermekkori szexuális alkat „polimorf perverz” koncepcióját, és a pszichoszexuális fejlődés során egymást követő erogén zónák elgondolását. Freud lemondását a csábítási elmületről „általában döntő lépésként értékelik a pszichoanalitikus elmélet kialakulásában és a tudattalan fantázia, a lelki valóság, spontán gyermekkori szexualitás stb. fogalmak ugyanebben az összefüggésben kerülnek az előtérbe”, állapítja meg Laplanche és Pontalis (1994. 85).

III. A TRAUMAELEMÉLET FELTÁMADÁSA A NYOLCVANAS–KILENCVENES ÉVEK AMERIKÁJÁBAN

Az 1980-as és 1990-es évek Amerikájában a traumaelmélet másodszor is feltámad az úgynevezett „*recovered memory*”- („visszanyert emlékezet”-)mozgalom alakjában. A mozgalom elméleti alapja a „robosztus elfojtás” áltudományos teóriája volt. Pszichiáterek, pszichológusok és szociális munkások tömegei hittek abban, hogy az a személy, akit gyerekkorban ismétlődően szexuális abúzusok érnek, (i) több évtizedre is elfojthatja a trauma emlékét, (ii) az elfojtás a legsúlyosabb pszichés tüneteket válthatja ki nála, például „többszörösen hasadt személyiséggé” (*multiple personality disorder*, MDP) válhat. Az MPD áldiagnózisa bekerült a DSM-be

(*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*), a klinikusok Bibliájába is. (A DSM a mentális betegségek diagnózis-felállításának a kritériumait határozza meg; az Amerikai Pszichiátriai Szövetség által az ötvenes évek óta szerkesztett, 10–12 évente átdolgozott, és ma már az egész világon elterjedt kézikönyv.) Míg a hetvenes évek elejéig mindössze néhány tíz MPD-s beteget diagnosztizáltak az egész világon, ezt követően a nyolcvanas évek közepéig csak Amerikában hatezret, és az MPD *boomja* még csak ezután következett (Coons 1986. 6).³

Aligha túlzás McNally állítása, aki szerint a „visszanyert emlékezet” mozgalom a „lobotómia korszaka óta a legszörnyűbb katasztrófa, amely a mentálhigiéniai szakterületet érte” (McNally 2005. 815). A családon belüli abúzus létező jelenség, korántsem mindegy azonban a gyakorisága. Egy téves diagnózison alapuló „*recovered therapy*” nagy valószínűséggel az egész családot tönkretesz. A gyermekeik által igazságtalanul megvádolt szülőkből 1992-ben megalakul a False Memory Syndrome Foundation (Hamis Emlékek Tünetcsoport Alapítvány), amelynek vezetőségében ott találjuk az amerikai akadémikus pszichológia ismert alakjait: Martin Gardnert, Ernest Hilgardot, David Holmest, Philip Holzmant, Ulric Neissert, Thomas Sebeokot és Donald Spence-t (Crews 1995). A mai napig létező alapítvány az első tíz évben mintegy húszezer beadványt kap szülőktől és páciensektől, akik úgy vélték, a terapeuták a szülő által el nem követett abúzusokat sugalmaztak terápiás keretek között.

A kilencvenes évek első felében már számos olyan könyv és cikk jelent meg, amely meggyőző érvekkel támadta a csábítási elmélet feltámasztását és terápiás alkalmazását (Például: Yapko 1994; Wakefield–Underwager 1994; Wassil-Grimm 1995; Kelley–Kelley 1994; Goldstein–Farmer 1992, 1993.). Daniel L. Schacter emlékezéskutató a következő bizonyítékokat sorolja fel a „visszanyert emlékezet” teóriái ellen:

³ Az MPD-járvány elsődleges oka egy amerikai újságíró riportkönyve volt, amely 1973-ban jelent meg *Sybil* címmel. A *Sybil* bestseller lett, több mint 6 millió példány kelt el belőle. A könyv anonimizált formában mutatja be egy nő esettörténetét, aki egy Cornelia Wilbur nevű pszichoanalitikus páciense volt. Wilbur *sodium penthotallal* („igazságszérum”, valójában a konfabulációt elősegítő vegyület), *Thorazine*-nal (antipszichotikum) és más drasztikus gyógyszerekkel kezelte páciensét. Wilbur úgy vélte, a nő alterált személyiségekkel rendelkezik. A páciens engedett Wilbur nyomásának, „elfogadta” elméletét és interpretációit, és összesen 16 alterált személyiséget produkált a terápia során. Az esettörténetet később Debbie Nathan újságíró nő dolgozta fel (Nathan 2012). Nathan interpretációjában Wilbur hisz elméletében, és erről a páciensét is meggyőzi szép szóval, fenyegetéssel és drasztikus hatású pszichofarmakonokkal. Amikor a nő „elbizonytalanodik” és kijelenti, hogy hazudott azért, hogy megfelelhessen Wilbur elvárásainak, Wilbur ezt az ellenállás jelének tudja be. Akárhogy is van, az MPD 1980-ban bekerül a DSM-be, és ezzel kanonizálódik. Az MPD-lufi csak 1995-ben pukkan ki, amikor az amerikai St. Paul kórház egyik pszichiáterét több páciense is beperli, azt állítván, hogy lelki terrorral idézte elő „többszörös személyiségeiket”. A perben több millió dollár kártérítést ítélt meg a volt betegeknek, a pszichiáter pedig elvesztette működési engedélyét. Ezt a pert több más per is követte hasonló eredménnyel, aminek hatására a kórházak sorra bezárták MPD-osztályaikat a kilencvenes évek második felében (Nathan 2012).

Egyes terapeuták nemi erőszak illuzórikus emlékeit segítettek „felidézni.” Nyilvánvalóvá vált [...] az emlékezet sebezhetősége szuggesztiókkal szemben; a hipnózis módszerének meggyőző, ám mégis téves emlékeket létrehozó tulajdonsága; a sátnista szertartások közben elkövetett nemi erőszak tárgyi bizonyítékaira utaló kutatás kudarca; objektíve nyilvánvalóan lehetetlen események emlékeinek feltárása (előző életek, ufonauták emberrablásai); [az, hogy] a betegek növekvő számban tagadják meg a kezelés során feltárt emlékeiket; az érzelmi emlékezet konstitutív természete; és [...] hogy egyes, emlékfelidézéssel foglalkozó terapeuták kockázatos emlékfelidező módszereket védelmeznek. (Schacter 1998. 375.)⁴

Különféle okokból, nem utolsósorban a kártérítési perek hatására a „visszanyert emlékezetten” alapuló terápia mára jelentősen visszaszorult. Az American Psychological Association (Amerikai Pszichológus Szövetség) és az American Medical Association (Amerikai Orvosi Szövetség) ma már hivatalosan ellenzi „»a hipnotikusan felfrissített« bizonyítékok törvényszéki alkalmazását” (Lynn et al. 2003. 7). Az MPD-diagnózis alkalmazása ismét ritka lett, a nyolcvanas és kilencvenes években Amerika-szerte felállított több száz MPD-klinikát pedig becsukták. A DSM hatályos változata (DSM-V) ugyanakkor, bizonyos csekély módosítással mind a mai napig tartalmazza a többszörös személyiségzavar diagnózisát, noha 2013-tól, a negyedik kiadástól kezdődően (DSM-IV) már „disszociatív identitászavar” (*dissociative identity disorder*) néven.

Természetesen adódik a kérdés, hogy milyen szerepet játszottak a szakmai szervezetek Amerikában az „emlékezetterápiákat” megalapozó tévtanok terjedésének megfékezésében. A pszichoanalitikusok szervezete, az American Psychoanalytic Association nem alakított ki hivatalos állásfoglalást az ügyben. A pszichológusok szervezete, az American Psychological Association (a továbbiakban APA) mind a mai napig a „virágozzék száz virág” álláspontjára helyezkedik, nem köti meg tagjai kezét, így a korábbi életek felidőzésétől kezdve az UFO-rablások teóriájáig minden elmélet alkalmazása megengedett a terapeuták számára (Crews 2004. 39). A szervezet ugyanakkor felismerte az „emlékezetterapeuták” okozta veszélyeket, és 1995-ben hivatalos kiadványában figyelmeztette a pácienseket: „[A]z elfojtott és sugalmazott emlékek jelentőségét eltúlozták és szenzációhajhász formában tálták” (Crews 2004. 39). Ha majd az emlékezetkutató pszichológusok és a gyerekkori abúzusok kutatásával foglalkozó klinikusok egyesítik erőiket, ígérte optimistán az APA kiadványa, akkor pontosabb és mélyebb ismereteink lesznek erről a jelenségről (Crews 2004. 39). A baj csupán az volt, hogy az APA két évvel korábban, 1993-ban *már felállított* egy három kli-

⁴ Az álemlékeket létrehozó különféle tényezők kimerítő és alapos tárgyalása után Schacter különös módon mégis arra a következtetésre jut, hogy „nincs még a birtokunkban elég biztos adat annak alátámasztására, hogy a terápiás kezelés álemlékeket vált ki. Egyelőre nem tudjuk eldönteni, hogy a nemi erőszak illuzórikus emlékei elenyészően ritkák-e [...], vagy éppen hogy nagyon is gyakoriak.” (Schacter 1998. 375.)

nikusból és három elméleti pszichológusból álló munkacsoportot, akik kezdeti együttes erőfeszítéseik után két, egymásnak homlokegyenest ellentmondó tanulmányt publikáltak. Az APA ráadásul rendszeresen jelentetett meg könyveket, amelyek a „recovered memory” terápiás irányzatát propagálják (pl. Walker 1994; Pope–Brown 1996).

IV. KONSTRUKTÍV EMLÉKEZET ÉS HAMIS EMLÉKEK

Jean Piaget szerint:

[az analízis folyamán] a személy inkább „lát”, mint okoskodik: képek sora bukkan fel, melyeket a személy néz és leír, melyek érdekesek, megindítóak vagy ellenérzést váltanak ki, minthogy mind emlékek, de lefolyásukat a személy úgy követi, mint egy filmet. [...] meglepő ilyenkor, hogy az ember az óra nagy részét azzal tölti, hogy gyermekkori jeleneteket él meg, és úgy látja viszont a szüleit, mint ahogy valamikor régen látta. (Piaget 1978. 320.)

Mi a bizonyíték azonban arra, hogy az átélt jelenetek valóságosak? Freud következetesen negligálta a hamis emlékek fellépésének lehetőségét, noha a csábítási elmélet elfogadása idején minden bizonnyal ilyen emlékeket sugalmazott pácienseinek. A „visszanyert emlékezet”-mozgalom azonban rávilágított az emlékezés manipulálható voltára. A nyolcvanas évektől kezdődően a laboratóriumi kísérletek ugyancsak az emlékezés sebezhetőségére szolgáltattak bizonyítékokat. Végül az emlékezés William Stern és Frederic Bartlett által a múlt század első évtizedeiben megkezdett, majd a nyolcvanas években új életre kelt, természetes környezetben folytatott kutatásai is alátámasztották az emlékezés konstruktív természetét, és ebből eredő sérülékenységet.

A „népi pszichológia” implicit módon az emlékezés korrespondanciamodelljét vallja. A pszichoanalízis atyja ennél természetesen szofisztikáltabb múltkoncepciót alakított ki. A freudi múlt, ahogyan Merleau-Ponty mondja, „szakítás az idő közkeletű fogalmával” (Merleau-Ponty 2006. 272), elpusztíthatatlan, időtlen dimenzió.⁵ Ennek ellenére Freud időnként közel került az emlékezés korrespondanciamodelljéhez. Egyik leghíresebb tanulmányában az analitikus múltat rekonstruáló tevékenységét egy régi, betemetett város vagy épület régészeti feltárásához hasonlítja.

⁵ Martin Walser így ábrázolja ezt a bonyolult kapcsolatot múlt és jelen között *Szökőkút* című regényében: „Mindaddig, amíg valami van, nem az, ami majd akkor lesz, amikor már nem lesz. [...] Noha a múlt nem létezett, mikor még jelen volt, most úgy tör fel bennünk, mintha úgy történt volna meg, ahogy most előtör belőlünk.” (Walser 2006. 7.)

[Az analitikus] feladata, hogy kiderítse, ami elfelejtődött, azokból a nyomokból, amit az maga után hagyott, pontosabban, hogy megkonstruálja azt [...]. Konstruktív, vagy ha úgy tetszik rekonstrukciós munkája nagymértékben emlékeztet valamely elpusztult és betemetődött lakóhely, vagy egy ősi építmény régészeti feltárására. [...] ahogyan a régész építi fel a megmaradt alapokból az épület falait, a padlón talált bemélyedésekből határozva meg az oszlopok számát és elhelyezkedését, míg a falak díszítését és festményeit a törmelékben talált maradványokból rekonstruálja, ugyanígy jár el az analitikus is az analízis közben, amikor levonja következtetéseit az emléktöredékekből, az asszociációkból és a személy viselkedéséből. Mind a régésznek, mind pedig az analitikusnak elvitathatatlan joga van a rekonstrukcióra, amelynek eszköze a fennmaradt töredékek kiegészítése és kombinációja. (Freud 1957. 360.)

Ulric Neisser, Elisabeth Loftus, Daniel Schachter és mások kutatásai csupán Freud halála után fél évszázaddal tárták fel, hogy az emlékezés nem a múltbéli események fényképszerű lenyomatait a tudatba emelő passzív folyamat. Az ezredfordulótól kezdve uralkodó *konstruktív emlékezés*-teóriáknak három fontos tanulsága van: (i) A múltról sokkal inkább általános benyomásokat őrzünk, mintsem fényképszerű emlékeket; (ii) Az általános benyomások alapján többnyire *generáljuk* a múltat megjelenítő emlékeket, nem pedig felidézzük őket; (iii) Emiatt viszonylag könnyen csempészhetők az emlékeink közé álemlékek. (Ez a *forráshiba* vagy *forrás-zavar* jelensége.)

A konstruktív emlékezeti modellek alapján a pszichoanalitikus exploráció nem a régész *rekonstruktív* tevékenységéhez, hanem inkább a történész *konstruktív* munkájához hasonló. A dívány-helyzetben az analitikus részéről bizonyos nyomás nehezedik a páciensre, hogy olyan dolgokat idézzon fel, amelyeket az adott irányzat helyez a fókuszba. A módszer egyik figyelemre méltó sajátossága, hogy az analitikus eljárás keretében feltárt anyag irányzatspecifikus: freudi analízisben freudi, jungi analízisben jungi, adleriben adleri, kleiniben kleini élettörténeti narratíva születik. Az elfojtás teóriája veszélyesen szélsőséges hatalmi aszimmetriát visz be az analitikus diádba (Szummer 1993. 129–132). Ahogyan Wittgenstein megjegyzi, „Freud azt állítja, hogy bizonyítékokra talált azokban az emlékekben, amelyek az analízis során napvilágra kerültek. De egy bizonyos szinten nem világos, hogy az ilyen emlékek mennyiben köszönhetők az analitikusnak.” (Wittgenstein 1993. 71.) A dívány-helyzet elősegíti a forrászavar fellépését. A felbukkant emlék státusa gyakran kérdéses: valóban emlékről van szó, vagy konfabulált álemlékről? Emlékek, fantáziák és a terapeuta által sugalmazott álemlékek kibogozhatatlanul összefonódnak. Freud nem nyugtat meg bennünket ezzel kapcsolatban:

Elég gyakran nem sikerül rávennünk a páciensre arra, hogy visszaemlékezzen az elfojtottakra. Ehelyett az analízis korrekt végrehajtása révén elérjük nála a konstrukció igazságának biztos belátását, s ez a gyógyítás szempontjából ugyanazt nyújtja, mint egy visszaszerzett emlék. (Freud 1953–1966.)

V. A METAFORIKUS NARRATIVIZMUS CSAPDÁJA

Az emlékezés korrespondanciaelmélete jelentős részben Freud és a pszichoanalitikusok első nemzedékének szilárd szcientista identitásából táplálkozott. Azzal kezdődően azonban, hogy a hatvanas években német és francia nyelvterületen elkezdődik a pszichoanalízis hermeneutikai rekonstrukciója,⁶ Freud tudománya fokozatosan elszakadt a szcientista önmeghatározástól. Egyes analitikus teoretikusok azonban nem álltak itt meg, hanem a tudományelméletre is ható posztmodern fikcionalista koncepciók hatására megpróbálták eloldozni az analitikus narratívát a páciens élettörténetétől. Louis Sass ironikusan *pszichoterápiás avantgardnak* nevezi ezeket a törekvéseket, amelyek szerint a „múltbeli valóság utáni” kutatás „gúzsba köti a képzelőerőt” (Viderman 1979. 84).

[...] hívei közül sokan vallják, hogy amikor a terápia során az analitikus értelmezéseket alakít ki a betegről, akkor nem a külső vagy objektív valósággal való megfeleltetésre kell törekednie, hanem a belső koherencia nyújtotta szépségre [...], sőt, érdemes a beteget az önmegértés relativista és tudatosan fikcionalista módjaira ösztönözni (Sass 1994. 15).

Sass a baudrillard-i szimbólumkonceptió négy fáziséval jellemzi a pszichoanalízissel kapcsolatos lehetséges ontológiai pozíciókat.⁷ Az első fázis a Freud által elfoglalt naiv pozíció: a pszichoanalitikus feltételezi, hogy a feltárt emlékek a múltbeli események hű másai; a második fázisban az analitikus úgy látja, hogy az analitikus narratíva lekerekíti a valóságot, koherensebbnek ábrázolja a páciens élettörténetét, mint amilyen az valójában. Sass Donald Spence könyvét (*Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis*)

⁶ Először a frankfurti iskola második generációja, a kritikai hermeneutika képviselői, Jürgen Habermas (2005), Karl-Otto Apel (1967; 1972) és Alfred Lorenzer (1970a, 1970b, 1973) fedezik fel maguknak a pszichoanalízist, mint „a felszabadító társadalomtudomány paradigmátikus” esetét. Ezután írja meg Paul Ricoeur (1965/1970) könyvét Freudról és a pszichoanalitikus értelmezésről, majd a hetvenes–nyolcvanas években, amikor Amerikában is népszerűvé válnak az antipozitívista (hermeneutikai és a dekonstruktivisták) tudománykonceptiók, a pszichoanalitikusok között egyre jobban elterjed a nézet: a pszichoanalízis állításai empirikusan nem ellenőrizhetők vagy csak áttételesen verifikálhatók, nevezetesen a hermeneutikai módszeren keresztül. A pszichoanalízis metodológiai problémáira irányuló diszkurzust részletesen tárgyalom másutt (Szummer 1993).

⁷ Baudrillard elgondolása szerint korunkban eltűnik a különbség a valóság és a valóságot szimuláló modell között, „a szimuláció megkérdőjelezi az »igaz« és »hamis«, a »valódi« és a »képzeltbeli« közötti különbséget.” A későmodernitás kora Baudrillardnál elsősorban „a szimuláció kora, [amely] minden referenciálisnak a likvidálásával veszi kezdetét”. Baudrillard szerint „[í]gy következnek egymásra a kép egyes fázisai”, vagyis a modell, a szimuláció így viszonyulhat a realitáshoz: (a) a kép „egy mély realitás visszatükröződése”; (b) a kép „el-leplezi és eltorzítja a mély realitást”; (c) a szimuláció „elleplezi a mély realitás hiányát”; (d) végül a szimuláció „nincsen viszonyban semmiféle realitással: önmaga tiszta szimulákroma” (Baudrillard 1995. 32).

sorolja ebbe a kategóriába (Spence 1982). Spence szerint a narratív konstrukciók feladata, hogy koherens egységbe foglalják az analízis során felbukkanó anyagot. Spence szerint a pszichoanalízis jelentős részben a narratív konstrukcióknak köszönheti gyógyító hatását, nem pedig az analízis során feltárt történeti igazságnak. Spence elmélete nagy befolyásra tesz szert a nyolcvanas években. A könyvhöz maga Robert Wallerstein, a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület elnöke írt előszót, méghozzá úgy, hogy Spence-nél is radikális következtetésekre jutott:

A könyvben leírtak logikája arra késztet minket, [...] hogy megszokott analitikus fogalomkészletünk nagy részét átalakítsuk: rekonstrukció helyett így (új) konstrukcióról beszélhetünk, a felfedezés aktusa helyett az alkotás mozzanatáról, történeti igazság helyett narratív összeállásról; [...] az analízis, ezek szerint, már nem a múlt felfedezésének a tudománya lenne, hanem elsősorban a jelen és a jövő megválasztásának és megalkotásának a tudománya; a pszichoanalitikusra pedig többé már nem mint régészre és történészre tekinthetünk, hanem mint költőre, művészre és esztétára. (Wallerstein 1982. 12.)

Ha hihetnénk Wallersteinnek, akkor a pszichoanalízis ezzel belépne a posztmodern fikcionalizmus fázisába. Az analitikus narratíva elveszítené kifelé mutató referencialitását, *önreferenciálássá* válna. Az analitikus e koncepció szerint rádöbben – ám a pácienssel ezt még nem közli –, hogy az analízis során létrehozott történet, miként a múltból szóló minden történet, fikció csupán, amely elleplezi „a valóság teljes hiányát” (Sass 1994. 15–16). Végül a negyedik szakaszban, a baudrillard-i *szimulákrum* fázisában az analitikus a páciens is bevonja a fikcionalizmus játékába. Az értelmezések „átlátszóvá teszik saját fikcionális természetüket, nem hivatkoznak semmiféle valóságra, mivel általánosan elfogadottá válik a tétel, hogy bármerre nézünk is, mindenütt fikciót találunk” (Sass 1994. 15–16). A pszichoanalízis ezzel beolvadna az irodalmi fikcióba, ahogyan ezt az amerikai analitikus teoretikus, Richard Geha programszerűen is megfogalmazza: Freud tudományának „határozottabban az irodalom egyik ágává kellene válnia”, hisz a pszichoanalízis nem más, mint „az emberi elme teremtette világok szüntelen faggatása” (Geha 1996. 698–705).

A történetírással való metodológiai hasonlóságok miatt a pszichoanalízis számára nem érdektelen, hogy az önreferenciális narráció pozíciója a történetfilozófiában is felbukkant.⁸ Chris Lorenz *Metafizikai narrativizmus és karteziánus szorongás* című tanulmányában úgy véli, hogy a történetírással kapcsolatos fikcionalista koncepciók a pozitivista igazság-felfogás mechanikus tagadásai, amelyek „rémületükben túlságosan messze rúgják el magukat” a pozitivista tény- és magyarázatfelfogástól:

⁸ A hetvenes–nyolcvanas években hasonló törekvéseket látunk az antropológiában is. (Lásd Szummer 1998.)

[...] bár kétségkívül a metaforikus narrativizmusé az érdem, hogy (újra)felismerte: a történészek szövegeket hoznak létre, és a történetírásnak ezért szövegszerű aspektusai is vannak – épp akkora hibát követett el, amikor a történetírást azonosította textuális jegyeivel [...]. Márpedig hogy ez hiba, az triviális, bár alapvető tényből következik; jelesül, hogy a történelem – szemben a fiktív irodalommal – mindig valami szövegen kívültre utal, a valódi múltra. A történelmi elbeszélések referenciális minősége magyarázza azt, hogy a múltról szóló narratívák megkonstruálása miért olyan tevékenység, amely diszciplináris, interszubjektív ellenőrzésnek van alávetve – hiszen szavakkal a dolgokra interszubjektív módon utalunk. (Lorenz 2000. 139–140.)

A Lorenz által elmondottak *mutatis mutandis* a pszichoanalízisre is érvényesek. Ahogyan Sass megállapítja,

[e]gy történeti narratíva esetében, amilyen a pszichoanalízis, a szóban forgó eseményekről feltételezzük, hogy azok az elmondás előtt megtörténtek. Az az elgondolás, miszerint valakit felszólítunk arra, hogy találjon ki történeteket saját életéről, ugyanakkor ne törődjön különösebben annak valóságosságával, valószínűleg nem egyeztethető össze magának a narratív impulzusnak a lényegével (legalábbis azzal a lényeggel, ahogyan az az emberiség eddigi történetében létezett). (Sass 1994. 12.)

VI. KONKLÚZIÓK

A freudi múlt: a jelenbe hatoló múlt. Freud eredeti elképzelése szerint ezt az intrúziót a szexuális abúzus traumatikus emléke testesíti meg. Kezdetben annyira hisz a csábítási teóriában, hogy gondolatban saját apját is megvádolja testvérei molesztálásával. Majd megváltoztatja a trauma ontológiai státuszát, és a tárgyi valóságból a gyerek fantáziavilágába helyezi át. Azonban mint annyi más elméletét, Freud a csábítási elméletet sem adja fel teljesen. Laplanche és Pontalis szerint Freud voltaképpen „soha nem szánja rá magát arra, hogy a [...] csábításra vonatkozó [...] fantáziában a spontán gyermeki szexuális élet egyszerű kivirágzását lássa”, hanem szünet nélkül kutatja e fantáziák objektív valóság-alapját. „Keresi az ősjelenetre utaló jeleket (*Farkasember*), a csecsemő elcsábítását az anya által, [...] sőt, még mélyebbre hatolva, úgy sejti, hogy a fantáziák [...] az emberi faj” filogenetikus emlékei (Laplanche–Pontalis 1994. 86). Freud lamarckianus teóriája szerint „mindaz, amit ma fantáziaként hallunk elbeszélni az analízisben [...], az emberiség őstörténetében egyszer valóság volt” (Freud 1986. 297). A trauma, mutat rá Laplanche és Pontalis, „ily módon nem is valóságos tény, ami elhelyezhető a szubjektum történetében, hanem olyan struktúrális adottság, melynek közvetítése történetileg csupán egy mítosz formájában lehetséges” (Laplanche–Pontalis 1994. 87). Mint láthattuk, a csábítási elmélet, amelynek csupán néhány évre sikerült tanyát vernie Freud fejében, három évti-

zeddel később Ferenczi számára újra objektív élettörténeti tényné és társadalmi jelenséggé lényegül át. Majd újabb fél évszázad múltán, a nyolcvanas-kilencvenes évek Amerikájában egy hatalmas boszorkányüldözési hullám formájában másodszor is feltámad a csábítási elmélet. A „visszanyert emlékezet”-mozgalom egy évtizeden keresztül hiszterizálta az amerikai közvéleményt, célkeresztbe állítva nevelőket, papokat, lelkészeket és ifjúsági vezetőket; a bíróságok számos esetben hoztak elmarasztaló ítéleteket tényleges bizonyítékok nélkül. A konstruktív emlékezet paradigmájába tartozó kutatások kimutatták az emlékezet szuggesztibilitását. A nyolcvanas évek elején, a szcientista önazonosulás kényszerzubbonyából kiszabadulva, egyes analitikus teoretikusok a posztmodern fikcionalizmus csapdájába estek. Ez a kísérlet azonban zsákutcának bizonyult, hiszen a pszichoanalitikus narratív konstrukcióknak másfajta validitásigényük van, mint az irodalmi narratíváknak.

IRODALOM

- SE. = *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. 1953–1966. London, Hogarth Press.
- Apel, Karl-Otto 1967. *Analytic Philosophy of Language and the Geisteswissenschaften*. Dordrecht, D. Riedel.
- Apel, Karl-Otto 1972. Communication and the Foundations of the Humanities. *Acta Sociologica*. 1/15. 7–26.
- Baudrillard, Jean 1995. *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor/MI, Michigan University Press.
- Coons, P. M. 1986. The Prevalence of Multiple Personality Disorder. *Newsletter of the International Society for the Study of Multiple Personality and Dissociation*. 4/3. 6–8.
- Crews, Frederic 1995. Replies to His Critics on Repressed Memory. *The New York Review of Books*. 42/1. 44–48.
- Crews, Frederick 2017. *Freud: Making of an Illusion*. New York, Metropolitan Books.
- Erős Ferenc 2004. *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlatja*. Budapest, József Kádár Kiadó.
- Ferenczi Sándor 1971. Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. In Buda Béla (szerk.) *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Budapest, Gondolat. 215–226.
- Ferenczi Sándor 1996. *Klinikai napló 1932. s. a. r. és szerk. Judith Dupont*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Freud, Sigmund 1910. *Über einen besonderen Typus der Objektwahl beim Manne*, GW VIII.
- Freud, Sigmund 1950. *Aus den Anfängen der Psychoanalyse, 1887–1902*. London, Imago.
- Freud, Sigmund 1953/1966. *Constructions in Analysis (Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, 1953–1966)*.
- Freud, Sigmund 1954. *The Origins of Psycho-Analysis, Letters to Wilhelm Fliess, Drafts and Notes, 1887–1902*. New York, Imago.
- Freud, Sigmund 1986. *Bevézetés a pszichoanalízisbe*. Ford. Hermann Imre. Budapest, Gabo-Talentum.
- Freud, Sigmund 1993. *Három értekezés a szexualitás elméletéről*. Ford. Ferenczi Sándor. Nyíregyháza, Könyvjelző.

- Geha, Richard E. 1996. Fictionalism and Psychoanalyzed History. *Psychoanalytic Review*. 5/83. 695–707.
- Goldstein, Eleanor – Farmer, Kevin 1992. *Confabulations*. SIRS Books.
- Goldstein, Eleanor – Farmer, Kevin 1993. *True Stories and False Memories*. Boca Raton Fla.; SIRS Books.
- Habermas, Jürgen 2005. *Megismerés és érdek*. Ford. Weiss János. Pécs, Jelenkor.
- Husserl, Edmund 2008. *Die Lebenswelt. Auslegungen der vorgegebenen Welt und ihrer Konstitution. Texte aus dem Nachlass (1915–1937)* (Hua XXXIX). Hrsg. Rochus Sowa. Dordrecht, Springer.
- Jones, Ernest. 1983. *Sigmund Freud élete és munkássága*. Ford. Félix Pál. Budapest, Európa.
- Kelley, Charles R. – Kelley, Eric C. 1994. *Now I Remember. Recovered Memories of Sexual Abuse*. Vancouver, K/R Publications.
- Kundera, Milan 2005. *A függöny*. Ford. Réz Pál. Budapest, Európa.
- Laplanche, J. – Pontalis, B. 1994. *A pszichoanalízis szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lorenz, Chris 2000. Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat”. In Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 4*. Budapest, Kijárat. 121–147.
- Lorenzer, Alfred 1970a. *Kritik des psychoanalytischen Symbolbegriffs*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Lorenzer, Alfred 1970b. *Spracherstörung und Rekonstruktion*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Lorenzer, Alfred 1973. *Über den Gegenstand der psychoanalyse*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Lynn, S. J. – Lock, T. – Loftus, E. – Krackow, E. – Lilienfeld, S. O. 2003. The Rememberance of Things Past, Problematic Memory Recovery Techniques in Psychotherapy. In S. O. Lilienfeld – J. M. Lohr – S. J. Lynn (szerk.) *Science and Pseudoscience in Clinical Psychology*. New York, The Guilford Press. 205–239.
- Masson, Jeffrey Moussaieff 1984. *The Assault on Truth. Freud's Suppression of the Seduction Theory*. New York, Farrar, Straus and Giroux.
- Masson, Jeffrey Moussaieff (ford. és szerk.) 1985. *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess. 1887–1904*. Cambridge/MA, Belknap Press of Harvard University.
- McNally, Richard J. 2003. *Remembering Trauma*. Cambridge/MA, Belknap Press of Harvard University Press.
- McNally, Richard J. 2005. Troubles in Traumatology. *The Canadian Journal of Psychiatry*. 50. 815–816.
- Merleau-Ponty, Maurice 2006. *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond. Budapest, L'Harmattan.
- Nathan, Debbie 2012. *Sybil Exposed*. New York, The Free Press.
- Nietzsche, Friedrich 1923. Morgenröte. In *Nietzsche's Werke*, 4. kötet. Leipzig, Alfred Kröner.
- Piaget, Jean 1978. *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. Ford. Mérei Ferenc. Budapest, Gondolat.
- Powell, Russel A. – Boer, Douglas P. 1994. Did Freud Mislead Patients to Confabulate Memories of Abuse? *Psychological Reports*. 74. 1283–1298.
- Ricœur, Paul 1965/1970. *Freud and Philosophy. An Essay on Interpretation*. New Haven – London, Yale University Press.
- Sass, Louis A. 1994. The Epic of Disbelief. *Partisan Review*. Winter. 96–110.
- Schacter, Daniel L. 1998. *Emlékeink nyomában*. Ford. Dankó Zoltán, Erős Ferenc. Budapest, Háttér.
- Schafer, Roy 1981. *Narrative Actions in Psychoanalysis*. Worcester/MA, Clark University Press.
- Schreiber, Rheta 1973. *Sybil*. London, Penguin Books.
- Schwendtner Tibor 2012. Miként lehetséges öncsalás? Sartre Freud-kritikája. *Imágó Budapest*. 2. 23/3. 17–30.
- Spence, Donald P. 1982. *Narrative Truth and Historical Truth (Meaning and Interpretation in Psychoanalysis)*. New York – London, W. W. Norton & Co.

- Szummer Csaba – Erős Ferenc (szerk.) 1993. *Filozófusok Freudról*. Budapest, Cserépfalvi.
- Szummer Csaba 1992. A Régésztől a Történészig (Egy új paradigma körvonalai a pszichoanalízisben). *Pszichológia*. 12/2. 173–216.
- Szummer Csaba 1993. *Freud nyekvjátéka – A pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció*. Budapest, Cserépfalvi.
- Szummer Csaba 1998. A fikcionalizmus kérdése a történetfilozófiában, a posztmodern antropológiában és a pszichoanalízisben. *Századvég*. Tavasz. 68–93.
- Thomka Beáta (szerk.) 2000. *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijarat.
- Torma Anita 2013. Alvás és éberség Husserl fenomenológiájában. In Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) *Kortársunk, Husserl*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 255–264.
- Viderman, Serge 1979. The Analytic Space, Meaning and Problems. *Psychoanalytic Quarterly*. 48. 257–291.
- Wakefield, Hollida – Underwager, Ralph 1994. *Return of the Furies. An Investigation into Recovered Memory Therapy*. Open Court.
- Walker, Lenore E. A. 1994. *Abused Women and Survivor Therapy: A Practical Guide for the Psychotherapist*. Washington, American Psychological Association.
- Wallerstein, Robert 1982. Preface. In Donald P. Spence: *Narrative Truth and Historical Truth (Meaning and Interpretation in Psychoanalysis)*. New York – London, W. W. Norton & Co.
- Walser, Martin 2006. *Szökőkút*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, Európa.
- Wassil-Grimm, Claudette 1995. *Diagnosis for Disaster. The Devastating Truth about False Memory Syndrome and Its Impact on Accusers and Families*. New York, Overlook Press.
- Wittgenstein, Ludwig 1993. Előadások, feljegyzések és beszélgetések a pszichoanalízisről. In Szummer–Erős 1993. 63–81.
- Yapko, Michael D. 1995. *Suggestions of Abuse. True and False Memories of Childhood Sexual Abuse*. New York, Simon and Schuster.